

ПЪРВИЯТ ТОМ ОТ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Институтът за литература при Българската академия на науките започна вече издаването на четиритомната „История на българската литература“. Ръководството на института се подготвяше от дълги години за това важно и отговорно дело. Той извърши голяма подготвителна работа. След обсъждане и широка дискусия беше приета една обща периодизация на нашата литература въз основа на важни и съществени белези, „присъщи на известните в историческото развитие обществено-икономически формации, тяхното определящо въздействие върху идеологията, а чрез идейната атмосфера и върху художественото творчество, както и вътрешните закони на литературното развитие“ (10). Историята на българската литература се разделя на три основни периода: 1. Стара българска литература — от IX век до средата на XVIII в. (написването на „Славянобългарска история“ от йеромонах Паисий Хилендарски); 2. Нова българска литература — от средата на XVIII в. до 9. IX. 1944 г., разделен на два подпериода: а. Литература на Възраждането — от средата на XVIII в. до 1878 г.; б. Литература от Освобождението до 9. IX. 1944 г.; 3. Литература през епохата на изграждане на социализма — от 9. IX. 1944 година до днес (10). „История на българската литература“ ще излезе в четири тома; за първия и третия период по един том, а за втория период два тома — по един за всеки подотдел.

Голяма грижа имаше институтът да намери подходящи литературоведи, които да се заемат с написването на отделните части в томовете. За първия том са ангажирани най-изтъкнатите и най-добрите наши специалисти по старата българска литература. Авторският колектив се състои от шест души (може би твърде

голям) и е разработил материала по следния начин, посочен в съдържанието на книгата:

Емил Георгиев: „Наченки на писменост у славяни и прабългари“, „Кирил и Методий“, „Създаване на литературни школи в България през IX и X в.“, „Климент Охридски“, „Константин Преславски“ (23—127); Иван Дуйчев: „Йоан Екзарх“ (127—141), „Преводна книжнина“ (154—164), „Българската литература през XIV в. (с К. Куев — 267—285); Велчо Велчев: „Черноризец Храбър“ (141—154), „Богомилство“, „Богомилската книжнина“, „Презвитер Козма“ (193—242), „Григорий Цамблак“ (326—345); Петър Динев: „Разкази и повести“ (164—178), „Българската литература през XI и XII в.“, „Литературният живот през XIII в.“ (242—267), „Евтимий Търновски“ (285—308), „Българската литература през XVI в.“, „Поп Пейо“, „Матей Граматик“, „Българската литература през XVII и първата половина на XVIII в.“, „Йосиф Брадати“ (380—419); Боню Ст. Ангелов: „Апокрифи“ (178—193), „Българската литература през XV в.“, „Владислав Граматик“, „Димитър Кантакузин“ (349—380); Куйо Куев: „Киприан“, „Константин Костенечки“ (308—326), „Йоасаф Бдински“ (345—349).

Първият том е редактиран от проф. П. Динев, чл. кореспондент на БАН (отговорен редактор), проф. Велчо Велчев и проф. Емил Георгиев. Общата редакция на четирите тома се извършва от Стойко Божков, Петър Динев, проф. Пантелей Зарев, член-кореспондент на БАН, и проф. Георги Цанев, чл.-кореспондент на БАН. Към първия том има „Увод“ (5—10), написан от Г. Цанев, който е директор на Института за литература при БАН, и „Общи въпроси на старата българска литература“ (13—22) и „Заклучителна глава“ (419

История на българската литература, I том, Старобългарска литература, Издателство на Българската академия на науките, 1962 г., стр. 454.

—424), написани от П. Динеков. На края е дадена „Библиография“ (425—439) и „Показалец на лични и географски имена, названия на църкви и манастири“ (439—451).

Още при четенето на първия том прави впечатление, че авторите и редакционните комисии са взели под внимание много неща от направените препоръки и внушения през време на няколкодневното обсъждане на ръкописа. Всяко предварително обсъждане на ръкопис има за цел да отстрани допуснати неточности, повторения, противоречия (особено при колективен труд), пропуски и т. н. Практиката ни показва, че в много случаи не се вземаха под внимание сериозни внушения и бележки. Трябва да подчертая, че при нашия случай обсъждането не е минало без полза: авторите са взели много неща предвид. По този начин се е получило сравнително по-голямо единство при този голям колектив за книга от около 400 страници текст. Личните схващания на отделните автори по редица въпроси са изоставени. В повечето случаи са дадени осветления на фактите, които са или общоприети, или поне се смятат за най-вероятни от повечето автори при сегашното състояние на ръкописите и изворовия материал.

Авторите на първия том от „История на българската литература“ са поставени в твърде неблагоприятни условия по отношение на биографските сведения за отделните писатели. Това важи особено много за първите шест века (IX—XV). Малкото пък биографски сведения, които се намират в отделни жития, най-често носят легендарен характер. Откриването на вярното и ценното в тия случаи е мъчно и не винаги сигурно. Това е наложило на авторите да си служат често с предположения, да употребяват думи като „вероятно“, „по всяка вероятност“, „възможно е“ и подобни. В отделни случаи дори се злоупотребява с тази предпазливост (на стр. 127 в осем реда се среща два пъти думата „вероятно“ и един път „с голяма вероятност“). Авторският колектив във всички случаи е правил големи усилия, и то с успех, да гради животописа на отделния писател въз основа на съдържанието на неговите съчинения. Литературният анализ на съчиненията е служил и за извличане на биографски сведения.

По отношение на разпределението на материала по глави търпи възразжение отделянето на апокрифите и богомилските книги в отделни глави. Разглеждането на богомилството в отделна глава (193—208) също не е необходимо за

нуждите на една литературна история в среден размер. Много по-добре би било трите сегашни глави „Апокрифи“, „Богомилство“ и „Богомилската книжнина“ (178—221) да се обединят в една глава под наслов „Апокрифи“. Всяка богомилска книга е апокрифна и според определението, дадено в тома (178). Книгите с богомилски тенденции не се съгласуват с официалното църковно¹ учение за сътворението на човека, за целта и смисла на живота, за края на света и т. н. При апокрифите обаче ще се отделят тези, които са с богомилски тенденции или навици. Самото учение на богомилите е изложено твърде подробно и подхожда повече за една обширна гражданска история. За нуждите на литературна история тези подробности, сами по себе си дадени вярно и хубаво, са излишни. В това отношение авторите са постъпили правилно, когато са разглеждали накратко исихазма, който е оказал не малко влияние върху нашата литература в по-късно време (стр. 271 и сл.). Йордан Иванов написва хубава и голяма книга за богомилските книги и легенди, без да се спира така подробно на богомилското учение. Той не един път подчертава, че разликата между апокриф и богомилска книга не винаги може да се прави. Затова той споменава за истински апокрифи, а другите са богомилски! Направеното деление на „апокрифи“ и „богомилска книжнина“ е твърде изкуствено и двамата автори (Ангелов и Велчев) често отнасят едно и също произведение към двата отдела! Без да цитирам всичките повторения, ще приведа само следния пример: „Твърде интересна творба е „Разумник“, който поради апокрифния си характер бе разгледан в главата за апокрифите“ (218). Все пак авторът разглежда тази творба на почти цели две страници, а при апокрифите (въпреки апокрифния си характер!) за нея се говори на непълна страница. Поне да не бяха двамата автори на тези толкова близки по съдържание глави; повторенията в такъв случай биха били по-малко.

Колективното писане на книги винаги носи опасност от повторения и противоречия, щом колективът разпределя книгата на части и всеки автор пише своята част, както е в нашия случай. Затова в разглеждания том се срещат неуседнакви места, излишни повторения и дори противоречия. Ще посоча

¹ Авторите употребяват почти само думата „църква“ вместо думата „църква“. У нас официално се говори и пише „Българска православна църква“, „Руска православна църква“, „Католическа църква“. Думата „църква“ се употребява по-рядко и то предимно със значение „храм“ или „църковна служба“.

само някои примери. Съчинението на византийския автор Евтимий Зигавин *Δογματικὴ πικροπλὴ τῆς ὀρθοδοξίας πίστεως* е цитирано три пъти: „Догматично всеоръжие“ (208), „Догматично въоръжение на православната вяра“ (266) и „Догматическо всеоръжение на православната вяра“ (297). Авторите можеха да се съгласят с един превод на това известно съчинение. Според мене най-правилен е последният превод. Същото е станало и с името на византийския автор Георги Амартол. Името на гръцки се пише *Αμαρτολός* и според старогръцкото произношение се изговаря „Хамартолос“, а според византийското — „Амартолос“. Едни от авторите приемат първото четене и пишат Хамартол (223), а други приемат с право византийското четене (щом пишат Зигавин, а не Зигабен) и пишат Амартол (167, 404). „Константиновата православна реформа (нарича се още ресавска редакция по името на Ресавския манастир, гдето се предполага, че Константин е работил“... (320) пише един от авторите, но това вече е казано от друг така: „Ресавска редакция (по името на Ресавския манастир, гдето се предполага, че е работил Константин Костенечки)“ (284). Когато авторите говорят за последните дни на патриарх Евтимий, те не са еднакво категорични за мястото на неговото заточение. П. Динсков пише: „Най-вероятно е, че той е прекарал последните си години в Бачковския манастир, където е починал към края на XIV или в първите години на XV в.“ (289), а К. Куев пише съвсем категорично: „В края на XIV или в началото на XV век той (Константин Костенечки) отива в Бачковския манастир да се учи при заточения там патриарх Евтимий. Но когато пристигнал в Бачково, Евтимий току-що е починал и той останал при неговия ученик Андроник“ (315). В случая категоричността на Куев има по-големи изгледи да се утвърди за окончателно мнение по този въпрос. „Проглас към евангелието“ се смята за произведение на Кирил, брата на Методий. За това са дават и доказателства (58). Но Велчев не е уверен в това и пише „по всяка вероятност негово (на Кирил) съчинение“ (152). „Болонският псалтир“ е изброен между литературните паметници от XIII век (260), но на стр. 247 е дадено клише от текста на този паметник с надпис „Болонският псалтир от XII век“. Специалистите знаят, че този старобългарски писмен паметник се намира в университетската библиотека на италианския град Болоня. От една приписка към ръкописа се вижда, че са го писали

монасите Йосиф и Тихота при цар Асен. Понеже не е определено точно при кой от двамата Асеновци, то може да се смята, че паметникът е от XII век, ако е писан при Асен I, или от XIII век ако е писан при Асен II. Дори някои смятат, че е писан след 1230 г., когато Охридската област е била вече включена в пределите на българската държава (К. М и р ч е в, Историческа граматика на българския език, 1958 г., стр. 14—15). В разглеждания том обаче са посочени двата века без всякакво обяснение. Пък не може в една книга да се приемат за еднакво възможни и двете дати. Няма единство и при писането заглавията на книги и литературни произведения. Едни ги поставят в кавички като „Шестоднев“, „Небеса“ (137), но други не ги поставят в кавички като Шестоднев (90), Проглас към евангелието (57) и др. Дуйчев често членува заглавията и пише „Шестодневът“ (134), дори „Богословието“ или „Небеса“ — първото членувано, а второто нечленувано, макар да се отнася за една и съща книга, казано малко съвременно.

Авторският колектив отбягва да цитира съчинения, студии, извори и др., за да потвърждава свои схващания и твърдения. В. Велчев прави изключение в това отношение, понеже най-много цитира автори. След него е Б. Ангелов, който също посочва под линия литература и извори. И двамата обаче в редица случаи не посочват използваната литература, която критикуват или приемат. Този начин на работа придава на тома популярен характер, което не отговаря на фактическото положение. На много места има изрази като „Както мислят някои видни руски слависти“ (46), „Едни изследователи виждат в кирилицата...“ (46), „Неоснователен е скептицизмът на някои“ (70), „Докато едни автори отнасят появата на произведението към 30-те години на XI в., други правят усилия да пренесат неговото възникване в началното десетилетие на XIII в., свързвайки го с известния събор на цар Борис против богомилите от 1211 г. Повечето автори обаче отнасят произведението на Козма към последната трета на X век. Към това време е живял и презвитер Козма (222). „Преобладаващо мнение в науката е, че произхожда от известния род на Кантакузините“ (373) и на много други места. Във всичките тези случаи не е посочено кои са тези „едни“, „други“, „повечето учени“, не е указано къде е писано по тези въпроси и т. н. Читателят трябва да върва на авторите и да не може лесно да направи справка, когато се усъмни в нещо или пък има друго мнение по известен

въпрос. Дадената непълна библиография на края не освобождава авторите от задължението да цитират по-важните съчинения в тези случаи. Аз не правя упрек на авторския колектив, че не знае съчиненията и че не може да ги цитира, а изтъквам само несполучливия метод, усвоен в това отношение.

Особено бие на очи непосочването на изворици цитати, които са твърде важни за една или друга теза. На стр. 203 е цитирана известната византийска писателка Ана Комнина, но не е посочено къде се намира това място в нейната книга „Алексиада“. Дори името на съчинението не е посочено. На друго място има такъв цитат: „Самите византийски източници твърдят, че бирниците „събличат и оголват клириците, преброяват пәриците изтънко, земята измерват по скоковете на блххата, за да растат сега по нея тръни и бодили, а народа секат и режат на късове“ (242). Няма никаква посочка за този византийски автор, а той е известният охридски архиепископ Теофилакт Български. Издадката е от неговите писма, издадени на времето си от Българската академия на науките, преведени и коментирани от митрополит Симеон Варненски. Когато се говори, че в „Краткото Климентово житие“ има известие за покръстването на българите и княз Борис, изтъква се много добре, че такъв надпис е намерен при с. Балши, но не се дава нито едно изследване върху този надпис. Трябваше да се цитира поне Йордан Иванов, който дава клише на надписа и подробна библиография за неговите издания (100).

Е. Георгиев съобщава, че двете жития на Кирил и Методий са известни „по много преписи от XII в. насам“ (70). Нанстина преписите са много, но са по късни — от XV век насам, а не от XII. Това поне важи в абсолютна мяра за Кириловото пространно житие. След това авторът продължава: „Може да се смята за доказано, че са възникнали още в Кирило-Методиевата епоха: Кириловото житие е написано в първото десетилетие след Кириловата смърт, а Методиевото житие е написано наскоро след смъртта на Методий“ (70). И на други места се срещат такива скокове: отначало се изказва нещо като вероятно и възможно, а след това се смята за факт и върху него се гради цяла теория или ново мислене. Например на стр. 33 се казва: „По всяка вероятност т. нар. сарацинска мисия, в която участва Кирил, представя византийска мисия, отпратена при сарацините за сключване на примирие и за размяна на пленници. Кирил е бил включен в мисията като владеещ чужди езици.“ Изворите не

дават никъде такива сведения и затова и последното изречение трябва да си остане като предположение, а не като факт.

Съчиненията от времето на старата българска литература са писани на език, който е вече твърде далече от съвременния ни литературен и говорим език. Затова те не са понятни за днешните читатели, освен ако са изучили добре старобългарския език. Това налага да се превеждат старобългарските писмени паметници. По същия начин постъпват и съвременните гърци, които превеждат всичките литературни произведения от класическия период, писани на старогръцки език. Авторският колектив на разглеждания том обикновено дава цитатите в превод. Само понякога се дават кратки старобългарски изречения, словосъчетания и заглавия на съчинения от Ангелов, Георгиев, Динеков и Куев. По-дългите и по-трудните се придружават и с превод в скоби (311, 320, 400, 415 и др.). Преводите са правени от авторите или са взети от по-стари преводи. В. Велчев на няколко места посочва, че преводите, цитирани от него, са взети от превода на В. Сл. Киселков (336 и др.) Трябва да изтъкна, че общо взето преводите са точни, ясни и литературни. В отделни случаи има малки неточности, известна грапавина поради буквално превеждане. Например не е хубав превод „трудове и потоци“ (338), защото думата „пот“ в тази литература се употребява предимно с преносно значение „подвиг“, „усърдие“, „труд“ и подобни. Преводът „малки и велики“ (370) е вместо „малки и големи“, както подсказва ясно целият контекст. Не е сполучлив преводът на старобългарската дума „срака“ с „далматика“ вместо с „одежда“ или „багреница“ (138), защото думата „далматика“ е латинска и неизвестна у нас. Освен това тя има по-малко стеснено значение за богослужебна дреха на католически свещеник. Не знаят от къде е взет цитатът „Всеки съвършен дар и всяко добро желание иде „отгоре“ (224), но оригиналът не е така. Тези думи са от една литургийна молитва, написана на гръцки: *Παση̑ δοσι̑ς̑ αγαθη̑ και̑ πα̑ς̑ δο̑ρις̑ τε̑λειος̑ υ̑φο̑θεν̑*.

На църковнославянски тя е преведена „Всякое деяние благо и всякъ даръ совършенъ свие̑ естъ“. Не ми е известно дали това е някакво променено още от Козма разночетение, или пък е станала грешка при преписването. Оригинален обаче е този, който посочих на двата езика. В някои случаи оригиналът е твърде тежък и мъчно се превежда на български. „Защото всички се отклонихме от тебе: едни в еретичество, други в грабежи, други във вражда, други в блудство,

други в клевети и братска ненавист, други в гордост и леност, други в пиянство, в беззаконни игри и в други грехове" (222). Това често повтаряне на думата „други“ не е съвсем гладко за ухото, макар че има стилна фигура анафора. Би трябвало да се разнообрази преводът с изпускане на отделни места думата „други“ и със заменянето ѝ с „трети“ и подобни. Като необработен превод се явява следният пасаж: „Тук са засаени много лозя, като никъде другаде без голям труд както в тази страна, с изобилни семена, градини и плодове. Но тук съществува съгласуване между изворите на реките, кладенците и пределите един към друг, сходство в красотата, сикаш един друг тези предели превъзхождат по красота и плодородие“ (321).

Понеже говорим за преводите, смятам, че тук е мястото да подигна един въпрос, който изниква сам от себе си при четенето на първия том от „История на българската литература“. Авторите разглеждат отделните съчинения, като презират, че всеки читател има точна и ясна представа за обема на всяко произведение. Затова по правило не се дават сведения за ръкописите, за тяхното състояние, за тяхната големина, за обемността на съчиненията. Като изключение Б. Ангелов дава известни сведения в тази насока за съчиненията на Владислав Граматик, като ги нарича огромни, посочва броя на листовите на всеки ръкопис и т. н. (364, 366, 367, 368), но това не е достатъчно. Твърде малко съвременни читатели знаят колко е голямо например съчинението на Храбър „За писмената“, или „Пространното житие на Кирил“ и т. н. Петър Динев пише, че „Житие на св. Никола Софийски“ е най-голямо по обем от всичките старобългарски жития (397), но твърде малко читатели, за да не кажа никой (извън специалистите), могат да си представят каква книга ще представлява това житие или житието на патриарх Евтимий, на св. Иван Рилски и т. н. В това отношение книгата търпи критика. Авторският колектив дори не е намерил за необходимо да даде пълна библиография на преведените старобългарски съчинения, за да улесни любознателния читател при желание да прочете нещо. Да не говорим, че не са дадени изданията на текстовете. Дадените интересни сведения за отделни случаи не изкупват пропуската. В случая имам предвид сведенията за „Солунска легенда“ (249), от които читателят узнава, че този литературен паметник е бил издаден за пръв път от Йордан х. Константинов Джинот през 1856 г.

В ясна връзка с преводите на старобългарските съчинения стои и въпросът за

издаване на един корпус на старобългарската литература, който да обхваща всичките известни досега съчинения. Голяма част от произведенията на старобългарската литература са издадени в чужбина, а само някои са издавани у нас („Синодик на цар Борил“, „Беседата на Козма“ и други). Издаването на такъв корпус е отговорна и тежка работа. Тя е улеснена само в ония случаи, където има нови и хубави критични издания, които ще се вземат направо. Но в случая като с преводите и словата на Климент Охридски, където не само има много спорове за автора, но и където има по няколко преписа все още в ръкопис, предстои една голяма и отговорна предварителна работа. Издаването на старобългарските текстове с паралелен превод, както Институтът за история издава изворите за нашата история, ще бъде най-хубаво. Но понеже това е все още много мъчно, добре е да се започне с издаването на преводите. Доколкото зная такава идея имаше в института още преди години, но резултат още няма. Не бива това наше богатство да стои затворено из различни библиотеки, често само извън нашата страна, и да бъде достъпно само на ограничен кръг от научни работници.

Томът е снабден с 30 илюстрации, които имат важно значение за нагледно доизясняване на текста. Повечето от поместените снимки имат точен и правилно ориентиращ текст. Точен с това има непълни и съвсем общи надписи. Към първите принадлежат надписите „Ръкопис на „Шестоднев“ от 1263 г.“ (133), „Симеоновият сборник от 1073 г.“ (161), „Образ на Георги Нови Софийски в самоковското издание на житието му от 1855 г.“ и др., а към вторите — „Дървена статуя на Климент Охридски“ (97) — не е дадена нито година, нито никакви сведения за по-ясно ориентирание. Всъщност това не е статуя, а по-скоро дълбок релеф. Двете илюстрации от Манасиевата хроника (276, 280) са дадени с обяснителен текст „Из Манасиевата хроника“, а трябваше да се обяснят и сцените, които читателят сам не може да разгадае. „Охридската черква „Свети Климент“ (91), „Рилският манастир“ (353) и други са хубави снимки сами по себе си, но трябва да са знае от кой век и година са. Снимката на Рилския манастир е много нова. Не е обяснена и снимката с разкопания дворец на Царевец (259). Под нея се пише само „Търново—Царевец“. При едно второ издание трябва да се помисли за по-точни текстове под илюстрациите. Така те ще изпълнят още по-добре своето предназначение.

Авторите употребяват много термини, които вече не са известни на съвремен-

ния читател. В отделни случаи те постъпват много добре като ги изясняват. Например „палimpseст“ е обяснен — „пергаментен ръкопис с изтрит по-раншен текст“ (20), „черноризец“ — монах (88), „еклога, сиреч избор на закони“ (156), „миней (месецослов)“, а е по-добре да се каже „богослужебна книга, в която се съдържат църковните служби за един месец, наредени по дати“. Терминът „четминей“ също трябва да се обясни „сборник от кратки жития за един месец, наредени по дати“. „Ламбадарий“ (396). . . „ламбадарият обикновено е носил запалена лампада при богослужение пред патриарха или митрополита“ и др. Наред с това има известни неточности при обяснението на отделни термини. Думата „апостол“ (като книга) е обяснена в скоби „апостолски деяния“ (48). Това не е точно така. Новият завет на Библията съдържа 27 книги: четири евангелия, Деяния апостолски, Откровение (Апокалипсис) и 21 послания на апостолите. Книгата „Апостол“ съдържа избрани места от тези 21 послания и от „Деяния на апостолос“, които се четат през време на богослужение и различните църковни треби. В случая „Апостол“ има същото предназначение, както „Изобрно евангелие“, но от други църковни книги. Не зная какво ще разбере съвременният читател от съчинението „Отечески книги“ като тълкуване на „патерик“ (49), ако след това Е. Георгиев не беше дал обяснение. Но той трябва в това отношение да е по-положителен, защото „Патерик“ е книга с откъси от произведения на църковни отци или от произведения за църковните отци. На гръцки „отец“ значи *патър*, а прилагателното е *патерикос* (чети патерикос). Паисий Хилендарски на два пъти споменава тази книга, но в превод „Отечник“. Неправилно се говори, че евангелието, псалтирът и апостолът са необходими за „църковно служение“ вместо за „църковно богослужение“ (48). Вих предпочел „основни стихии“ да се замени с „основни елементи“, защото се говори за ония елементи, които са лежали в основата на света според старите философи — земя, въздух, вода и огън (199). Думата стихия в старогръцки език и в старобългарски има значение и на „елемент“. Неточно думата „апология“ е обяснена като „възхвала“ (162). Вместо „освещение“ трябва да се говори за ръкоположение, както е ясно от целия текст. Старобългарската дума в случая значи „ръкоположение“ — чрез религиозен обряд очистване на някой, като по този начин се подготвя да стане годен за свещенослужител. Методий не е „работил в областта на създаването на каноническите християнски

книги — евангелия, псалтири и др.“ (89). Методий е могъл само да ги превежда, а те са били създадени отдавна преди него. Освен това той не може да превежда „псалтири“, защото в „Библията“ има само един „Псалтир“, съдържащ 151 песни (псалми), написани от еврейския цар Давид и др. Не са обяснени никак редица термини „руиническо писмо“ (46), „канон“ (62), „бreviар“ (76), „примисор“ (326) и др. Погрешно са дадени примерите на гръцките термини за първите две ударения: остро̀то е представено като тежко̀то (˘), а тежко̀то като остро̀то (˘). Освен това гръцките термини с византийско произхождение не са обяснени и аз се съмнявам, че мнозина ще разберат, че „вария“ е тежко ударение, „оксия“ — остро и „периспомен“ — извито (320). Като говорим за термини, би трябвало да кажем, че не са сполучливи съчетанията „реална действителност“ (147, 225), „реални факти“ (148), защото латинска дума *realis* значи „действителен“ и се получава „действителна действителност“ и „действителни факти“. Не може действителността да не бъде действителна, нито фактите да не бъдат действителни, т. е. „не факти“.

Има отделни изрази или думи, които правят впечатление, че са „грешка на перото“ (*lapsus calami*), но които не би трябвало да ги има в едно такова хубаво дело, каквото е разглежданият том първи от „История на българската литература“. Например книгата на Йосиф Флавий „Юдейска война“ се цитира „Юдейски войни“ (396), а църковните отци Иван Златоуст (умрял 407 г.), Григорий Богослов (умрял 389 г.) и Василий Великий (умрял 379 г.) са наречени „средновековни писатели“ (186). Когато се говори за апокрифната книга „Видение Исанево“ се казва, че за пророк Исая имало „библийска канонична книга“ (216). Истината е друга: в Стария завет има пророческа книга от Исая, а не книга за него. В библистиката пророк Исая е един от четиримата големи пророци. Не е точно обяснението, което се дава за „Коледник“. Б. Ангелов пише: „При „Коледника“ гаданията на събитията се обуславят от датата, на която ще се падне самият празник Коледа“ (186). Известно е, че християнските празници се разделят на подвижни, които се падат на различни дати, но винаги в един и същи ден (Великден е винаги в неделя, Възнесение винаги в четвъртък и т. н., но датите са различни) и на неподвижни, които се падат винаги на една и съща дата, но в различни дни (Коледа е винаги на 25 декември по стария стил, а на 7 януари по новия; Благовещение е винаги на 25 март по стария стил, а на 7 април по новия

и т. н.). Следователно не може да се гадас в зависимост от датата, в която ще падне празникът Коледа. Неточно е казано от Е. Георгиев: „Библията, признавана от юдеите за свещена книга“ (55). Ако беше така, нямаше да има разлика между юдеи и християни. Юдеите признават само Ветхий завет на „Библията“, а не признават нито една от 27-те книги на Новия завет. Като се има това под внимание, ще трябва да се даде и друго обосноваване на спора между юдеите и Кирил.

Езикът на авторския колектив е изискан, ясен и стегнат. Книгата се чете лесно, дори увлекателно. Но и тука, като при всяко човешко дело, има някои пропуски. Тук-там са допуснати много дълги изречения, които спират общия плавен тон в езиково отношение. Например на стр. 32 има изречение от седем реда (Солун. . .), на 37 — изречение от шест реда („С пълно съзнание. . .“), на страницата 39 — от 8 реда („Но въпреки. . .“). Последното дори свършва малко неясно: „духовници, които да имат сан на такива и дори по-високи санове за устроиване на славянска черковна йерархия“. Авторът има предвид в първия случай свещеници, а във втория — епископи, но това малцина ще разберат. Срещат се и претрупани изречения като „Сведенията за живота на този човек с бурен дух, с широк полет на мисълта и волята, с големи обществени стремежи, надхвърлящи възможностите, които тогавашното време му е давало, са оскъдни“ (326). Промъкнали са се и някои не съвсем ясни изречения като „Старобългарската литература, а може би и малко други средновековни литератури познават такова пластично и прочувствено описание, каквото е картината на раздялата на Евтимий с търновци“ (338). В изречението „Пътешественикът Цен в 1550 г. пише, че когато отивал за Унгария, султанът тук (— в София) правел преглед на войските си“ (338) не е ясно кой е отивал за Унгария — султанът или пътешественикът. „В развойа на събитията участвуват двама турски съдии, писателят Матей Граматик, който непрекъснато насърчава Никола, и турската тълпа, която има същото отношение към мъченика“ (397) — какво е всъщност отношението на тълпата към Никола, та е казано същото отношение? Не е казано много сполучливо: „и е водел проповеди срещу богомилите“ (209).

Отделните автори не винаги взимат под внимание, че пишат обща история на старобългарската литература и започват своите очерци като че ли пишат отделни студии за писателите. Някои от авторския колектив, а най-често В. Велчев,

започват очерците с обща характеристика на писателя, който много повече подхожда за заключителната част. С това се обяснява и повторянето в една или друга форма началната фраза на много очерци. За Храбър очеркът започва: „Черноризец Храбър е изключителен по своето значение писател“ (141). Нима същото не може да се каже за Йоан Екзарх, за който е вече писано в предходните страници? Или за кой от старобългарските писатели не би могло да се напише това общо изречение? Но Велчев почти повтаря изречението и в заключителните думи: „Черноризец Храбър е един от най-значителните представители на българската литература през средновековието“ (152). Или за други автори: „Презвитер Козма е забележителен писател от епохата на българското средновековие“ (221) и „Презвитер Козма има огромно значение в българската литература“ (240), или „Григорий Цамблак е една от най-ярките фигури в българската литература от края на XIV и началото на XV в.“ (326) и „Григорий Цамблак е един от най-значителните български писатели от епохата на средновековието“ (343). С уводни думи започва и главата за патриарх Евтимий, макар че би могла да започне направо с втория абзац. Повторения има и при разглеждане живота и творчеството на Йоан Екзарх: „Той се проявява едновременно като самостоятелен, оригинален писател и като преработник на съчиненията от византийската книжнина“ (127) и „Йоан Екзарх е познат в своята книжовна дейност като преработчик и самостоятелен книжовен творец“ (129). В отделни случаи авторите съвсем правилно отбягват всякакви уводни думи, понеже техните очерци са част от едно цяло. В това отношение трябва да се посочи главата за Владислав Граматик, която започва така: „Биографичните сведения за Владислав Граматик са твърде оскъдни — тях черпим от някои съвсем кратки изрази в съчиненията му“ (362). Тая глава е написана изцяло твърде фактично и много интересно: авторът дава кратки сведения за живота на писателя, описва запазените от него ръкописи, говори за съдържанието им, за размера им, за техните издания, за местонахождението им, след това прави литературен анализ на отделни части и т. н.

В отделни случаи едни и същи факти се тълкуват по различен начин. Например „Проглас към евангелието“ е отнесен към съчиненията на Кирил-Философ, брата на Методий. Емил Георгиев пише: „Съществува мнение, че произведението е дело на старобългарски писател Константин Преславски, което има някои с е р и о з н и (к. м.) доводи. Обаче повече до-

води насочват към авторството на Кирил“ (57). За сериозните доводи, които приписват съчинението на Константин Преславски, не е казано нищо, а от последните доводи е казано само следното: „Насловите, които носят преписите на произведението, сочат за негов автор Константин Философ-Кирил. Особено красноречиво сочи за автор на произведението надписът на Хлудовия препис. Той гласи: „Слово на нашия блажен учител Константин Философ“ (57). Разсъждениято за глаголическа буква и за израза „наш блажен учител“ не говорят още в полза на авторството на Кирил. Не е казано нищо за честата практика у преписвачите да приписват по-късни произведения на авторитетни лица от миналото, за да ги представят по-стари и да увеличат по тоя начин значението им. Същият автор обаче приписва „Азбучна молитва“ на Константин Преславски, макар че и в нейните ръкописи стои същият надпис: „Молитва на Константин Философ, създадена по азбуката“ (115). Според Е. Георгиев този надпис говори за авторство на Константин-Кирил и затова той пише: „Поради това, че се намира в сборник с единия от преписите на „Учителното евангелие“ на Константин Преславски, в началото като встъпление към тоя сборник пред прозаичния пролог, тя се приписва от голям брой учени на Константин Преславски. Това мнение може да се оспори, като се приведат аргументи, че автор на молитвата е Кирил. Въпросът и досега не е окончателно решен.“ (115). Георгиев е прав да има свое мнение, но той не може въз основа на едни и същи писмени доказателства (в случая надписи на произведения) да прави различни изводи. При тези еднакви случаи трябваше да има еднакви заключения. Това разностилие се дължи вероятно на различните мнения по този въпрос на редакционната комисия. Дуйчев смята, че написването на „Шестоднев“ говори за „съществуването на такова образцово общество, което е вече имало доста висока култура и значителни културни изисквания“, но само няколко реда след това твърди: „Може да се каже направо: имената на такива представители на античността за първи път проникнали сред славяните“ (136). Дуйчев има предвид имената на противници на църковните схващания и езически писатели. Културната читателска публика на Йоан Екзарх едва ли не е знаела поне най-изтъкнатите от тези писатели. В какво ще се изрази нейната култура и начетеност в противен случай?

Известно е, че службите на светците се допълнят твърде често с нови песни,

които съдържат сведения, създадени с течение на времето. Особено често става допълнянето на оная част от службата, която се нарича „канон“ и съдържа ирмоси и тропари (видове църковни песни), в които се дават много биографски сведения за светеца. В тази част на службите, която се състои от десет части, най-често има акростиции за автора на службата, или пък изречение, което характеризира живота на светеца. От това гледище право е твърдението, че службата за св. Иван Рилски е допълнена. Не ми харесва обаче твърдението, че тя била допълнена с „нови стихове“ (247). И на друго място в разглеждания том се казва, че „службите са писани в мерена реч — в стихове“ (75). Нито за момент не се съмнявам, че авторите на двата израза не знаят, че това не са стихове в съвременния смисъл на думата, но читателите ще се подвеят. Само отделни части на църковните служби са били писани в стихотворна форма, например „ирмосите“, а останалите части са писани в ритмована проза, нагледна да се пее. Понеже църковните мелодии са осем — известните осем гласа, то и църковните песнопения се пишат във форми, които да подпадат под един от тези напеви. В случая не се пише най-първо текстът и след това да се напише музика към него, а обратно: текстът се пише с оглед на вече установената музика. Като се има всичко това предвид и като се знае поне една от службите на св. Иван Рилски, където не само няма нито един стих, но повечето части са най-обикновена проза, то е пресилено да се говори за допълнения с „нови стихове“.

Аз започнах разглеждането на първия том с описание на тома и сведения за авторския и редакторския колектив и посочих пропуски, неточности, недоглеждания и някои малки грешки, но дърветата не бива да ни пречат да видим гората. Разглежданият том има много и много положителни качества, които далеч надхвърлят малките пропуски и неточности. Най-напред трябва да подчертая, че за пръв път у нас излиза цялостна и научно издържана история на старобългарската литература. Авторският колектив е излязъл от историческия и филологическия метод на разглеждане произведенията и авторите от тази епоха, но той е използвал мъдро и основно всичките постижения на тези школи. И от това няма никаква загуба, защото всичко е пресято, разглеждано е отново и осветленията сега са съвсем нови. Всеки един от авторите помни, че литературните произведения изразяват „от една страна чувствата, мислите, копнежите, идеалите на народа, отразяват неговия живот и

борби, близки са до неговите разбирания, а произведенията от другата линия са близки до живота и духовния поглед на господстващата класа“ (7). Тези две линии, отразени в произведенията, те са откривали и са градили върху тях своя литературен анализ.

Използвани са всички извори, които дават сведения за живота и творчеството на всеки един от старобългарските писатели. Взети са под внимание отделните ръкописи и особено приписките към тях, които съобщават интересни неща за отделните автори, или за епохата, през която всеки от тях е работил. Биографиите, макар и въз основа на оскъден изворен материал, са написани живо, увлекателно, стегнато и без всякаква фантастика. Изказаните предположения за авторите от най-старата епоха са твърде предпазливи. Например Емил Георгиев твърде хубаво е изтъкнал, че е възможно Климент Охридски да е станал монах в Рим и там да е приел това име, което е латинско и чуждо за Източната църква (97). Това си предположение той допълня и с аргумент, че братята са носили мощите на Климент, третия римски папа, към когото в Рим е имало голям пиетет и в чест на когото имало хубав храм. В тази насока може да се изкаже предположение, че Лаврентий и Сава са едно и също лице, но с две имена — второто след приемане на монашеството, както мисли Партений Левкийски.

В. Велчев приема, че презвитер Козма е живял през X век и дава за това някои доводи. Той разглежда неговия живот и творчество в светлината на историческата обстановка през този век. И той е прав от свое гледище. Това обаче никак не пречи на други лица да разглеждат този въпрос и да поддържат други схващания за друго време, през което е живял нашият автор на съчинение против богомилите. Спорните въпроси нито е възможно да бъдат разрешени из един път, нито пък авторският колектив си е поставил такава цел.

Авторите на отделните глави са се постарали да охарактеризират стила и езика на старобългарските писатели. Те са посочили специфичните изразни средства на всеки един писател. Велчев посочва перифрази, сравнения, метонимии, други стилни фигури в съчиненията на разглежданите от него автори (333, 341). Емил Георгиев пише най-възторжено за езика и стила на „Проглас към евангелието“, цитира от него много стихове, които често звучат твърде съвременно. Подчертано хубаво е описана композицията на съчиненията и стилът на Кириан (340—341). Стилните похвати на Димитър Кантакузин (378 и сл.), на Гри-

горий Цамблак, на Владислав Граматик, на патриарх Евтимий, на Матей Граматик са предмет на грижливо разглеждане. Изтъкват се езиковите и стилни похвати на отделните автори. Този метод е присъщ и на ония автори от колектива, които са разработили отделите от най-старата епоха. Е. Георгиев прави хубав езиков и стилистичен анализ на словата на Климент Охридски, Иван Дуйчев съобщава, че Йоан Екзарх е създавал и нови думи (140), макар че не е посочил примери в това отношение.

Литературният анализ на съчиненията от старобългарската литература не може да се мери с мапачите, които се употребяват при художествената литература изобщо, особено пък от по-ново време. Героите на нашата средновековна литература са светци и религиозни дейтели. Техните дела и подвизи имат винаги житиен характер, дори когато не са разглеждани в жития и не идат от житийна литература. Мирогледът им е християнски — точно определен. Дела и винаги украсени и преукрасени с легендарни случки, събития, подвизи и т. н. При това си приличат много един на друг. Ако човек прочете някое от словата на Климент, ще види, че казаното за един светец, може да се отнесе и за много други. Та нали той пише слова и поучения без име, в които е оставено свободно място за поставяне на името на празнувания светец. Изразът „има рекъ“ (кажи името) сочи точно това: говорителят да каже името на чествувания светец. Ако се прочетат дори житията на св. Георги Нови Софийски и на св. Никола Нови, ще се види колко си приличат в композиция, изложение, стил и схващания! Сред този трафаретен материал авторите са търсили да открият ценното и от литературно и историческо гледище. Често само малко загатване им е давало основание да разчоплят, да видят истинското положение на робите, на работещия народ, на отрудения селянин, а от друга страна, висшето духовенство, боярите, имотните и хората около князя и царя. В това отношение презвитер Козма дава много материал и авторът на очерка за него го е използвал умело и пълно.

В отделни произведения на старобългарската литература има много постични страници, които са запазили своята свежест и до днес. Препирането на Кирил със сваления иконоборчески патриарх Йоан е предадено така живо, че диалогът прави впечатление като че ли е взет от някое драматично произведение (53). Описанието на преславския дворец от Йоан Екзарх е най-хубавото от художествено и познавателно гледище място

в съчиненията от епохата на автора. Дуйчев е направил много добре, като го е дал в превод цялото (137—138). Ограниченият размер на книгата, пък и самото естество на работата не са дали възможност за по-дълги цитати. А те са така необходими при този том, защото произведенията не са известни на широката публика.

В тома има много фактически материал. Читателят научава много нещо за онай епоха, в която се е била вече оформила българската държава, но е започнал да се създава духовният ѝ живот. Дадените сведения от политическата история, характеризирането на отделни учения като богомилството и исихазма, макар и в различни размери, дават ясна картина за епохата.

Написаният увод от Г. Цанев в малко страници дава основните линии за развитието на нашата литература и посочва начина, по който трябва да се разглежда и изследва нашата литература, като се почне от нейното създаване, та до наши дни. Уводното му изречение „Българската литература е най-старата славянска литература“ звучи паисиевски и не може да не буди чувства на гордост и радост у всеки наш читател. Цанев е посочил различни периоди от нашата литература, когато тя достига високи върхове, а в други случаи запада съвсем, особено през време на турското робство, когато „на Запад засияват първите лъчи на Ренесанса“ (5). От увода читателят узнава, че народното творчество няма да бъде разглеждано в общата история, а ще бъде предмет на специален том. Народното творчество е връстник на народа, но то се явява записано едва в по-късно време. Мъчно може да се вмести в отделните периоди на една пълна история на литературата. Целта на литературната история, казва Цанев, е да проследи „целия литературен процес от похвалните слова, житията, проповедите, първите стихотворения и пр. на старата българска литература до творенията на съвременните писатели“ (7). Уводът завършва с периодизацията на нашата литература.

II. Динеков в „Общи въпроси на старобългарската литература“ (13—22) поставя възлови въпроси, които имат съществено значение за литературата от тоя период. Като всеки отделен период, и този има свои подразделения, които са посочени на стр. 13. Те са: 1. Българска литература през IX—XII в.; 2. Българска литература през XIII—XIV в.; 3. Българска литература през XV—XVIII в. Това деление е изградено върху историческия процес, но материалът в това е разгледан никак си откъснато от него.

Все в тази глава е поставен въпросът за естетическия вкус на читателя от времето на старата българска литература и наше време, като е подчертано, че нашите мащаби не са валидни за онова далечно минало, защото има разлика в схващанията за целта и предназначението на изкуството (15).

Динеков е написал също и „Заклучителна глава“ (419—424), в която е изтъкнал значението на старобългарската литература, която е влияла на руската, сръбската и румънската. Чрез богомилството и богомилските книги тя е влияела дори в Италия и Франция. Там е била преведена на латински език „Тайна богомилска книга“, която без съмнение е била писана на старобългарски език. „Всъщност анализът на старобългарската литература ни разкрива големи идейно-исторически конфликти, които са раздрусали издъно средновековното общество и които са направили отражение — в различна степен и в различна форма — в книжовния живот“ (420). Такива конфликти са между езичеството и християнството, между византийската екзистенция и българската държавна идея, между богомилите и официалната църква. В старобългарската литература няма застой и в тематично отношение, макар че всяка тема е развивана от гледище на църковната идеология. Динеков открива и демократични елементи в старобългарската литература и пише, че тя „се издига като едно от най-ценните постижения на нашата средновековна култура... старобългарската литература създава свой художествен свят, със своя поетика, със свои жанрови и стилови особености“ (423).

Без съмнение в една рецензия нито е възможно, нито пък е желателно да се обхванат всичките страни на една книга от 450 страници. От казаното обаче се вижда, че разглежданият том има много качества. Посочените недостатъци не намаляват достойнството на книгата. Между другото те имат за цел да послужат и на авторите, които ще пишат другите токове, за да намаляват противоречията, несъгласуваността, повторенията и съвсем личните схващания. При едно второ издание този том ще бъде поправен и много неща, които аз не съм виждал, или съм виждал, но не съм ги казал, сами авторите ще ги видят и ще ги оправят. В сегашния си вид томът е най-хубавото, което е печатано досега за нашата стара литература. В това отношение заслужават признание както отделните автори, така също и двете редакционни комисии.

Александър Милев